

ԱԶԱՏԱՆԻ ԲԱԶՄԱՆԻՍՏ ԱՊԱԿՅԱ ԿՆԻՔԻ
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լարիսա Եզանյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ անտիկ ժամանակաշրջան, ձիու և թռչնի պաշտամունք, արև, ջուր, երկինք, ստորերկրայք, առասպելաբանություն, հավատալիք, ծես, գոհաբերություն:

2012թ. Ազատանի հնագիտական համալիրի հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող մի դամբարանից հայտնաբերվեց կապույտ, անթափանց ապակուց բազմանիստ կնիք, որի վրա պատկերված են ձի և նրա առջև կանգնած արծիվ: Հոդվածում մանրամասն ներկայացված են կնիքի պատկերագրության ընդհանրությունները Հայաստանի, Անդրկովկասի, Իրանի և Փոքր Ասիայի համաժամանակյա նյութերի հետ: Բացահայտված է տարբեր ժողովուրդների հնագույն գրական հուշարձաններում փաստված, բանահյուսության և ոչ նյութական ժառանգության մեջ պահպանված արծվի և ձիու հնդեվրոպական ընդհանուր դիցաբանությունից սերված, պաշտամունքային և ծիսական բնույթը, նույնական պատկերագրությամբ կնիքների տարածվածությունը, դրանց օգտագործումը և՛ որպես պահպանակ հմայիլներ, և՛ որպես հանգուցյալների հոգիները տեղափոխողներ: Եզրակացվում է, որ թաղման ծեսում դրանց օգտագործման նպատակը հանգուցյալի հոգուն ուղեկցելը և նախնիների մոտ արագ հասցնելն էր:

Նախաբան. Ազատանի ամրոցը և բնակավայրը մ.թ.ա. 5-րդ դարում սկսում են լքվել: Ամենայն հավանականությամբ, բնակչության ստվար զանգվածը մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում տեղափոխվում է մոտ 2կմ հեռավորությամբ հիմնված Բենիամինի նորաստեղծ դաստակերտ: Ազատանի ամրոցը և բնակավայրը կորցնում են իրենց նշանակությունը, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին վերին շերտերի պեղումները, կյանքը այստեղ շարունակվել է նաև անտիկ ժամանակաշրջանում: Ամրոցի և շրջակայքի վերին շերտը վերաբերում է հելլենիստական ժամանակաշրջանին: Այդ շերտի պեղումների ընթացքում համարյա մակերեսին հայտնաբերվեցին անտիկ շրջանի մի քանի դամբարաններ: Այստեղ հայտնաբերված թաղումները խիստ մակերեսային են, և ընթերցվում էին դամբարանների կողասալերը: Դրանք դիաթաղմամբ սալարկղային թաղումներ էին: Պեղված ոչ մի դամբարան ծածկասալ չունեին: Ամրոցի արևմտյան կողմում՝ տափարակի վրա, իրարից ոչ հեռու հայտնաբերվեցին սալարկղային 2 թաղումներ: Առաջինն ուներ հյուսիս-հարավ կողմնորոշում, կմախքը կծկված պառկած էր ձախ կողքին՝ դեմքով դեպի արևելք (նկ.1,2): Գլխի մոտ դրված էր մեկ պուլիկ, կրծքին՝ ոսկրից նախշազարդ իրի բեկոր (տախ.1, նկ.5): Դամբարանի կողքից՝ հյուսիսային կողասալի հիմքի մակարդակից, հայտնաբերվեց կապույտ, անթափանց ապակուց, երկայնակի միջանցիկ անցքով բազմանիստ կնիք (երկ.՝ 1,5 սմ, լայն.՝ 0,8սմ, հաստ.՝ 0,5սմ), (նկ. 3): Այն հավանաբար այդտեղ էր ընկել հուղարկավորության ժամանակ: Դամբարանը, ըստ հայտնաբերված նյութերի, թվագրվում է մ.թ.ա. 1-մ.թ. 1-ին դարերով¹:

Ապակու մեջ տեղ-տեղ սպիտակավուն զանգված է, մակերեսի ձախ հատվածում՝ հավանաբար լարի թողած նեղ, խորակոս կորագիծ: Կնիքի աջ եզրը քիչ թերի է, ճակատային ուղղանկյուն մակերեսին՝ ձախ կողմում պատկերված է ձի, որի առջև կանգնած է թռչուն: Պատկերը սխեմատիկ է: Աջ ոտքն առաջ դրած ձիու իրանն անշարժ է, կուրծքը՝ քիչ դուրս ցցած, ուղիղ գծով դրած ոտքերը չեն դիպչում գետնին: Երկար վիզը գրեթե ուղղահայաց դիրք ունի, երկարավուն գլուխը քիչ կախ է, կարճ պոչը՝ վեր բարձրացրած: Թռչունը պատկերված է առջևից, գլուխը փոքր է, թևերը՝ կախված դիրքով: Գլխից վեր զիզազաձև նշան է (տախ. I, նկ. 1, գունավոր):

Բրգանման բազմանիստ կնիքների այս ձևը փոքրասիական ծագում ունի²: Մ.թ.ա. V-IV դդ. նման կնիքներ արտադրվել են միայն Փոքր Ասիայում, հետա-

¹ Եզանյան Լ., Խաչատրյան Հ., Անտիկ ժամանակաշրջանի նորահայտ դամբարանների պեղումներ Շիրակում 2008-2016թթ.//«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, հայագիտության արդի հիմնահարցեր» 10-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի 2019թ., էջ 28-31:

² Максимова М. И. Стекланные многогранные печати найденные на территории Грузии. Изв. Института языка и истории материальной культуры Грузии. АН ГССР, 1941, № 10, стр. 89 (ebook).

գայում լայն տարածում ստացել Հայաստանում³, Վրաստանում⁴, Ադրբեջանում⁵: Կնիքների վաղ օրինակները փորագրված են քարի վրա, իսկ ավելի ուշ տարբերակները՝ գունավոր ապակու: Անդրկովկասում այդ կնիքները փորագրող և ընդօրինակող կենտրոնների մեծ մասը եղել է Պարսկաստանի և փոքրասիական երկրների հետ ավելի սերտ կապերի մեջ գտնված Հայաստանում⁶: Տեղական ապակյա կնիքները ձուլվել են քարե կնիքից հանված կաղապարում և չափերով ավելի երկար են⁷: Ազատանի կնիքը անփույթ արված, տեղական նմուշ է: Այն նյութով, ձևով վերաբերում է մ.թ.ա. II-մ.թ. I դ. թվագրվող բազմանիստ ապակյա կնիքների խմբին⁸, իսկ հորինվածքով համադրելի է Գեղադիրի (մ.թ.ա. IV դ.)⁹, Լենինականի (տախ. I, նկ. 3), Օշականի (տախ. I, նկ. 2)¹⁰, Գորիսի (տախ. I, նկ. 4)¹¹ մ.թ.ա. II-մ.թ. I դ. թվագրվող տարբերակներին: Նշված կնիքների հորինվածքում նաև զիզգագ կամ ալիքաձև նշան կա: Երբ ձին կանգնած է թռչնի դիմաց, նշանը թռչնի գլխավերևում է (տախտ. I, նկ. 1, 3), երբ թռչունը վազող ձիու գավակին է, նշանը ձիու գլխին է (տախ. I, նկ. 2, 4):

³ **Аракелян Б. Н.** Очерки по истории искусства Древней Армении (VI в до н.э. – III в. н.э.), Изд-во АН Арм. ССР, Ер., 1976, стр. 33.

⁴ **Максимова М. И.**, նշվ. աշխ., էջ 77; **Аракелян Б. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 33; **Лордкипанидзе М. Н.** Геммы государственного музея Грузии, III, Тбилиси, Изд-во государственного музея Грузии, 1961, стр. 72 (ebook).

⁵ **Бабаев И. А.** О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Мингечауре. Археологические исследования в Азербайджане. Сборник статей. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, стр. 12 (ebook).

⁶ **Խաչատրյան Ժ.**, Դիտողություններ Հայաստանի հելլենիստական շրջանի գլխադիրի մասին // ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, № 7, էջ 104:

⁷ **Խաչատրյան Ժ.**, Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքները // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 1, էջ 272-277:

⁸ **St u Максимова М. И.** Стеклянные многогранные печати найденные на территории Грузии. Изв. Института языка и истории материальной культуры Грузии. АН ГССР, 1941, № 10, стр. 89 (ebook); **Аракелян Б. Н.** Очерки по истории искусства Древней Армении (VI в до н.э. – III в. н.э.), Изд-во АН Арм. ССР, Ер., 1976, стр. 33; **Лордкипанидзе М. Н.** Геммы государственного музея Грузии, III, Тбилиси, Изд-во государственного музея Грузии, 1961, стр. 72 (ebook); **Бабаев И. А.** О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Мингечауре. Археологические исследования в Азербайджане. Сборник статей. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, стр. 128 (ebook). **Խաչատրյան Ժ.** 1965, նշվ. աշխ., էջ 274-276); **Նույնի՝** Դիտողություններ Հայաստանի հելլենիստական շրջանի գլխադիրի մասին // (ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, N 7, էջ 98, 102); **Есаян С. А., Калантарян А. А.** Ошакан I. Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ер., Изд. АН Арм. ССР, 1988, с. 52, 58, 65-66, табл. XLI/6; XLII,2; XLVII/11; **Խնկիկյան Օ. Ս.**, Նորահայտ հուշարձան Գորիսում (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1981, N 4, էջ 312-314, նկ. 3,1); **Եզանյան Լ. Գ.** Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը // Շիրակի հնագիտական և պատմագագրական ուսումնասիրություններ, 1, Գյումրի-Երևան, «Գիտություն» հրատ, 2010, էջ 77, տախտ. XV/13: **Քոչարյան Գ. Գ.**, Դվինի տարածքում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքը // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2012, N 2-3, էջ 353-355:

⁹ **Խաչատրյան Ժ.**, 1965, նշվ. աշխ., էջ 276:

¹⁰ **Խաչատրյան Ժ.**, 1965, նշվ. աշխ., էջ 275, նկ. 3:

¹¹ **Խնկիկյան Օ.**, Նորահայտ հուշարձան Գորիսում // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1981, №4, էջ 313, նկ. 3:

Հին Արևելքում, մ.թ.ա. III հազարամյակից սկսած, կնիքները ծիսական գործառույթ ունեին և օգտագործվում էին ծիսակարգերում¹²: Կնիքների հորինվածքը յուրօրինակ գաղափարագրի իմաստ ուներ¹³, ժամանակակիցների համար դրանք խոսուն էին, իմաստը՝ հասկանալի: Անտիկ շրջանում և՛ կնիք են, և՛ զարդ, իսկ երբեմն ավելի շատ զարդ են, քան կնիք, առավելապես պահպանակ-հմայիլներ են: Նման կնիքները *«դրոշմիչ և վավերացման գործառույթ չեն կատարել»*¹⁴:

Փոքրասիական բազմանիստ կնիքների շարքում Ն.Նիկուլինայի գնահատմամբ՝ ապակյա տարատեսակի ստեղծման համար հիմք են ծառայել տեղական ավանդույթները¹⁵: Բազմանիստ կնիքների թեմատիկան, ըստ Ժ.Խաչատրյանի, *«վերցված է պարսկական կյանքից, Պարսկաստանի ու Փոքր Ասիայի կենդանական աշխարհից...»*¹⁶:

Որևէ տարածաշրջանում պաշտամունքի աստիճանի է բարձրացվում տվյալ բնաշխարհի կենդանին: Մենդել-ռիսյան ժամանակաշրջանով թվագրվող վայրի ձիու ոսկորներ գտնվել են Լենինականում, իսկ Նալբանդ կայարանում, վյուրմյան նստվածքներում՝ ձիու ատամ¹⁷: Հայկական լեռնաշխարհում ձիաբուծությանը ծանոթացել են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներում¹⁸: Ձիու (ենթադրվում է՝ ընտելացված) ոսկորներ գտնվել են Էլարից¹⁹, Շենգավիթից, Գառնիից²⁰, Կարազից, Կվաջխեղեբից²¹, Մեծ Սեպասարից*: Մ.թ.ա. III հազ. ձիաբուծությամբ

¹² Փիլիպոսյան Ա. Ս., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Ե., 1998, էջ 86-91: Քոչարյան Գ. 2012, նշվ. աշխ., էջ 353:

¹³ Կնիքները սերում են դրոշմ-խարաններից: Ծիսական բնույթ ունեւն տոհմի անդամների մարմնի վրա տոտեմ կենդանու նմանությամբ խարան դնելը (Մնացականյան Ա., Հայկական զարդարվեստ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 269), հեքիաթներում նվիրագործման ծեսի դժվարություններն ու արգելքները հաղթահարող հերոսների մարմնի տարբեր մասերին անջնջելի դաջվածք-դրոշմները (Հայրապետյան Թ., Ծիսական մրցության մշակույթը հայկական հրաշապատում հեքիաթներում//Պատմա-բանասիրական հանդես, 2012, 1, էջ 159), իսկ հետնագույն վկայությունը թոնդրակեցիների ճակատին խարանվող աղվեսադրոշմ է (տե՛ս Գր.Մագիստրոսի Թղթերը, ի լույս բնծայեց Կ. Կոստանյան, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 162):

¹⁴ Քոչարյան Գ. 2012, նշվ. աշխ., էջ 353:

¹⁵ Никulina Н. М. К вопросу о «восточногреческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам глиптики VI в. до н. э.)// Вестник древней истории, М., Изд-во «Наука», 1969, N 3, с. 119.

¹⁶ Խաչատրյան Ժ., 1965, նշվ. աշխ., էջ 276:

¹⁷ Авакян Л. А. Четвертичные ископаемые млекопитающие, Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1959, стр. 53. (ebook); Сардарян С. Палеолит Армении, Изд-во АН Арм.ССР, Ер., 1954, стр. 37; Եսայան Ս.Ա., Հին Ուրարտուի ռազմական գործում//ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1962, 2, էջ 77:

¹⁸ Եսայան Ս. Ա., 1962, նշվ. աշխ., էջ 77:

¹⁹ Пиотровский Б. Б., նշվ. աշխ., էջ 6:

²⁰ Есаян С. А. Оружие и военное дело древней Армении, Изд-во АН Арм. ССР, Ер., 1966, стр. 119 (ebook).

²¹ Кузьмина Н. 1973, № 2, նշվ. աշխ., էջ 185:

զարգացած Կովկասից²² և Իրանից ձիեր էին արտահանվում՝ մատակարարելով ասորական զորքերին²³։ Հայաստանից ձիեր արտահանվում էին նաև Աքեմենյան տիրապետության շրջանում։ Պարսից արքային տարեկան 20 հազար մտրուկ միհրական տոների համար Արմենիայի սատրապի կողմից ուղարկելու մասին վկայում է Ստրաբոնը²⁴։

Հնդեվրոպացիների համար սմբակավոր կենդանիների մեջ ձին մարդուն ամենամոտն է։ Ձիու ծիսական առանձնակի կարգավիճակի վկայությունը խեթական տեքստերում ձին ստրկուհի գերիներին հավասարեցնելն է²⁵։ Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ ձին կապվում է նաև արևի, նաև ջրի հետ։ Հին հնդկական և լիտվական դիցերում ձին ստեղծվում է արևից²⁶։ «Ռիգվեդայում» աստվածներին նվիրված հիմների մեջ ներառված են «աստվածացվող ձիերին» ձոնված հիմներ²⁷։ «Ռիգվեդայում» աստվածային Էտաշա ձին արևի տեսքով է, արևն անվանվում է ձի²⁸, իսկ Ավեստայում՝ «արագաձի»²⁹։ Արևին հաճախ ձի էին անվանում գերմանները և հին հույները³⁰։ Սկանդինավյան հավատալիքներում արևն անձնավորվում էր ձիու կերպարում, կելտերի³¹ և սլավոնների համար ձին արևի խորհրդանիշ էր³²։ Ձին տեղափոխում է արև աստծուն, իսկ երբեմն էլ՝ համադրվում արևի հետ։ Ձիու ծածանվող բաշը համեմատվում էր արևի ճառագայթների հետ³³։ Ձի-արև համադրումը ամպրոպի և որոտի աստ-

* Թյուրինգենի համալսարանի պրոֆեսոր, հնակենդանաբան Հանս Պիտեր Ուերփմանի բանավոր փոխանցմամբ։

²² **Пиотровский Б. Б.** Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. //СА, XXIII, 1955, стр. 6 (ebook); **Есаян С. А.** Оружие и военное дело древней Армении, Ер., Изд.АН Арм СС, 1966, стр. 19; **Кушнарева К. Х. Чубунишвили Т. В.** Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, Изд. «Наука», 1970, стр. 110; **Цалкин В. И.** Древнейшие домашние животные Восточной Европы, Москва, Изд. «Наука», 1970, стр. 185 (ebook); **Кузьмина Е. Е.** Навершие со всадниками из Дагестана // Советская Археология, № 2, 1973, стр. 185; **Кузьмина Е. Е.** 1973, № 2, стр. 185.

²³ **Янковская Н.Б.** Некоторые вопросы экономики ассирийской державы // Вестник древней истории, Москва, Изд. «Наука». 1956, №1, схема, 4, стр. 45; (ebook) Кузьмина. 1973, № 2, նշվ. աշխ., էջ 185։

²⁴ **Ստրաբոն.** Քաղեց և թարգմանեց **Հր. Աճառյանը**, Եր., Յերեւանի պետական համալսարանի հրատ., 1940, էջ 61։

²⁵ **Иванов Вяч. Вс.** Избранные труды по семантике истории культуры. Том V, Мифология и фольклор. М. Изд. «Знак». 2009. стр. 247 (ebook).

²⁶ **Müller F. M.** Contributions to the science of mythology. L.N. Y., 1897, v.1, 728 (ebook).

²⁷ **Гамкрелидзе Т. В. Иванов Вяч. Вс.,** նշվ. աշխ., էջ 548։

²⁸ **Schroder L.** Arische Religion. Lpz., 1923, Bd.2. p.17 (ebook).

²⁹ **Müller F. M.,** . նշվ. աշխ., էջ 127։

³⁰ **Mannhardt W.** Die Iettischen Sonnemythen, ZE, 1875, Bd. 7, 93 (ebook).

³¹ **König M. E.** Die Symbolik der urgeschichtlichen Menschen. „Symbolon“, Bd. 5 Basel, 1966, 154 (ebook).

³² **Рыбаков Б. А.** Прикладное искусство и скульптура. В кн: История Древней Руси. Т. 2, Москва-Ленинград, Изд.АН СССР, 1951, стр. 204-233 (ebook).

³³ **Խաչատրյան Ճ.,** Արծվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2003, № 2, էջ 172 (ebook).

ված Ինդրայի կերպարում է: Ինդրան ձիերի տիրակալ է³⁴, Ինդրան է արևը քարձրացնում երկինք³⁵:

Ըստ հին հնդկական ավանդության՝ ձին ծնվում է օվկիանոսից և հայտնվում Ինդրային³⁶: Ջրերում ծնված, ջրում ապրող և ջրից ակնթարթորեն երկինք՝ արևին հասնող հրեղեն ձիերը կապված են քառնիկ աստվածների, մահվան, դժոխքի տիրակալի հետ: Հայոց հավատալիքներում հրեղեն ձիերը լճերի մեջ ապրող առասպելական կենդանակերպ էակներ են, որոնք հաճախ դուրս են գալիս ջրից և նույն տեսակի այլ կենդանիների հետ խաչասերվում: Դրանցից ծնվում են ճեփ-ճերմակ անբիծ մտրուկներ³⁷: Հրեղեն ձիերը ջրից դուրս են գալիս՝ կայծակնային արագությամբ հերոսին տեղափոխելով մի վայրից մյուսը, հասցնելով երկինք ու արևին³⁸: Հայ վիպական ավանդության մեջ հրեղեն է Քուրկիկ Ջալալին, որին «Սասնա ծռեր-»ի ծովածին Սանասարը ձեռք է բերում ծովից³⁹: Հրեղեն է ս. Սարգսի ձին, որի «...պնչներից ամպեր են ցայտում..., ոտների տրոփյունից աշխարհը թնդում, նիզակը խաղացնելուց սաստիկ բուք է բարձրանում»⁴⁰: Հրեղեն ձիերն ապրում են նաև երկնքում: Ժողովրդական հավատալիքներում փայլակը անձնավորող⁴¹, «փայլակ-կայծակ»⁴², Հրաչք⁴³, Ծովյան-Ծովինար ամպրոպային աստվածուհին խաղում և պարում է կայծակեղեն, աչքերից կրակ ցայտող հրեղեն ձիու վրա⁴⁴:

Ըստ հայոց հավատալիքների՝ ջրից ծնված հրեղեն ձիերն ապրում են դների քարանձավներում⁴⁵: Դները հեթանոսական պաշտամունքի դիցաբանական կերպարներն են, որոնց ծնունդն ու կյանքը կապված էին քարանձավի հետ⁴⁶: Ջրից ծնվելն ու քարանձավում ապրելը առասպելաբանական մակարդակում անդրաշխարհի հետ կապի վկայություն են: Ջուրը և անդրաշխարհը նաև

³⁴ Ригведа, Мандалы I-IV. Издание второе, исправленное. Издание подготовила Елизаренкова Т.Я. М., Изд. «Наука»).1999, I, 2, 6.

³⁵ Ригведа, I, 7, 3

³⁶ Топоров В. Н. Индра, Мифы народов мира. М., Изд. Советская энциклопедия, т.1, 1991, стр. 534.

³⁷ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. է, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1975, էջ 83:

³⁸ «Սասունցի Դավիթ» հայկական ժողովրդական էպոս, Եր., «Հայպետհրատ», 1961, էջ IX:

³⁹ Աբեղյան Մ., 1975, նշվ. աշխ., էջ 83: «Սասնա ծռեր» Եր., 1936, էջ 560:

⁴⁰ ԱՀ, II, Թիֆլիս, 1897, էջ 251-252: Աբեղյան Մ., 1975, նշվ. աշխ., էջ 81:

⁴¹ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1964, էջ 31-32:

⁴² Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1978, էջ 69 :

⁴³ Աբեղյան Մ., 1975, նշվ. աշխ., էջ 70 :

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

⁴⁵ Աբեղյան Մ., 1975, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁴⁶ Հայ առասպելաբանության մեջ քարանձավում են փակված Արտավազդը (Մովսես Խորենացի, Գ, II, ԳԱ), Երուանդը (Եզնիկ Կողբացի, 25), «Ագառավու քար» քարանձավում է փակված Մհերը (տե՛ս Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 39-40): Քարանձավի հետ կապված է նաև Տիրը (Նույն տեղում, էջ 74):

ծնունդ են տալիս ու պտղաբերում ապահովում: Ձիու սմբակի տեղից ջուր խմելուց է Շովինարը հղիանում և ծնում Սանասարին ու Բաղդասարին⁴⁷: Մատակ ձիու սմբակի տեղում ջուր էին լցնում և խմեցնում ծննդկանին⁴⁸: Սլավոնական ավանդույթներում զոքանչը նորափեսային դիմավորում էր ջրով լի ամանով, որը փեսան դատարկում էր ձիու բաշին⁴⁹: Հնդիրանական պատկերացումներում մտրուկը մարմնավորում է ջրի և բուսականության աստվածությանը⁵⁰: Ձիու պաշտամունքը ջրի և պտղաբերության հետ էին կապում Միջին Ասիայի իրանական ցեղերը⁵¹: Խորեզմում հավատում էին, որ «ջրային ձին» ապրում էր լճում և ժամանակ առ ժամանակ դուրս է գալիս ցամաք⁵²: Սասանյան Հազկերտ I արքայի մահվան պատճառը լճից դուրս եկած և լիճ վերադարձած հրաշալի ձին էր⁵³:

Ձին հանդերձյալ աշխարհի տիրակալ Յամայի նվերն էր և նախատեսված էր երկինք ուղարկելու համար⁵⁴: Ձին նաև հունական Հադեսի և դժոխքի բաբելոնյան աստվածուհու՝ Էրեշկիգալի ուղեկիցներից է⁵⁵: Կարմիրը նույնացվում է արևմուտքի, անդրաշխարհի և դժոխքի աստծու կամ տիրակալի հետ⁵⁶: Յաման պատկերվում էր կարմիր հագուստով⁵⁷: Անդրաշխարհի հետ ձիու ունեցած կապի մասին սլավոնների պատկերացումներից է բխում երազին կարմիր ձի տեսնելը՝ որպես մոտալուտ մահվան նշան ընկալելը⁵⁸: Կարմիրը նաև ծագող արևի գույնն է, ու դժվար է տարբերակել՝ կախարդական ձիերը խորհրդանշել են գեհենի կրակը, թե արևին հասնելով են դառնում՝ հրեղեն⁵⁹: Կարմիրը կապվում է ն՝ կյանքի, և՛ մահվան հետ՝ զուգադրվելով ծագող ու մայր մտնող արևին, խորհրդանշում է մահ և վերածնունդ: Անիում՝ «փոքրիկ իշխանուհու» դամբարա-

⁴⁷ Ժողովրդական բանահյուսություն, Ա, Ժողովրդական վեպ, ընդհանուր խմբագրությամբ պրոֆ. Մ.Աբեղյանի, Ա հատոր, «Սասնա ծռեր», խմբագրեց պրոֆ. Մ.Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ.Ոհանջանյանի, Յերեւան, «Պետական հրատարակչություն», 1936, պատում ԻԴ, էջ 1029, էջ 3, էջ 1031-1032, 6:

⁴⁸ ԱՀ, Գիրք, XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 178:

⁴⁹ Потебня А.А. Собрание трудов. Символ и миф в народной культуре. Составление, подготовка текста, статья, комментарии А.Л.Топоркова, М., Изд. «Лабиринт», 2000, стр. 146 (ebook).

⁵⁰ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., Изд. Гослитиздат, 1947, стр. 169.

⁵¹ Кузьмина Е. Е. Распространение коневодства и культа коня у иранских племен Средней Азии и других народов Старого Света. В кн: Средняя Азия в древности и средневековье: история и культура (под редакцией Б. Гафурова и Б. Литвинского), Изд. «Наука», М., 1977, стр. 42 (ebook).

⁵² Беленицкий А. М. Хуттальская лошадь в легенде и историческом предании//Советская этнография, Изд. АН СССР. 1948. № 4. стр. 164 (ebook).

⁵³ Նույնը:

⁵⁴ Голан А., նշվ. աշխ., էջ 49:

⁵⁵ Клиггер Х., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁵⁶ Голан А., նշվ. աշխ., էջ 44:

⁵⁷ Гринцер П. А. Яма. МНМ, т.2. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1992, стр. 683.

⁵⁸ Клиггер Х. Животные в античном и современном суеверии. Киев, 1911, стр. 107, 116, 172 (ebook).

⁵⁹ Голан А., նշվ. աշխ., էջ 49-50:

նում, աճյունը դրված է եղել ասեղնագործ մետաքսյա կարմիր կտորի վրա⁶⁰: Դամբարանում կարմիր կտորը, երազին կարմիր ձի տեսնելը՝ նույն խորհուրդն ունեն: Ջուրը, երկինքը (արշալույսը) և ձին կապված են⁶¹:

Ձին ոչ միայն կապվում է արևի, այլ նաև ստորերկրայքի հետ, իսկ արևն ու ստորերկրայքը միասնական աշխարհի երկու հակադիր կողմերն են: Այդ կապը կյանքի և մահվան, առավոտի և երեկոյի, սպիտակի և սևի հակադրության մարմնավորում է միաժամանակ հանգուցյալների և պտղաբերության հետ կապված երկվորյակների պաշտամունքում: Երկվորյակների սանսկրիտական անունը՝ Աշվին (Aśvinau), նշանակում է «ձի ունեցող կամ ձիուց սերված»⁶²: Հնդկական դիցաբանության մեջ երկվորյակ Աշվինները՝ Ագնին (կրակ, կայծակ) և Ինդրան (լուսավոր երկինք), ծնվում են Վիվասվաթա ձիուց և Սարանից⁶³: Նրանք ծնվել են երկնքից⁶⁴, կապվում են արևային աստվածությունների հետ, համեմատվում թռչունների հետ, սլանում ձիերով և թռչուններով լծված ոսկյա կառքով⁶⁵: Հետվեդայական դարաշրջանում Աշվիններն անվանվում են Աշվինիկումար, այսինքն՝ ձիու գավակներ⁶⁶: Աշվինները մեռածներին կյանք են վերադարձնում⁶⁷: Նրանցից մեկը գիշերվա գավակն է, մյուսը՝ արշալույսի⁶⁸: Հունական սպիտակ ձիեր ունեցող Դիոսկուրները մեկ օր անցկացնում են ստորերկրայքում, մեկ օր՝ Օլիմպոսում (երբ նրանցից մեկը գտնվում էր Օլիմպոսում, մյուսն իջնում էր Հադես) ⁶⁹:

Ջրի, քարանձավի և արևի հետ կապով ձին միավորում է ստորերկրայքը, երկինքն ու երկինքը՝ ներկայացնելով տիեզերքի միասնական կենդանակերպ կերպարը: Ձին աստվածության կենդանակերպ մարմնավորում է: Աստվածների մարդակերպ դառնալու հետ ձին դառնում է հնդիրանական պանթեոնի տարբեր աստվածների ինկորնացիա: Ձիու պատկերին զոհեր են մատուցում, նրա պատվին ճրագ վառում, կերակրում հատուկ ուտելիքով⁷⁰, զոհեր մատու-

⁶⁰ Орбели И. А. Избранные труды. Ер., Изд. АН Арм ССР, 1963, стр. 44-46.

⁶¹ Марр Н. Я. Приволжские и соседящие с ними народности в яфетическом освещении их племенных названий. Избранные работы, т. V, М.-Л., изд. ГСЭИ, 1935. стр. 239 (ebook).

⁶² Кузьмина Е. Е. 1973, նշվ. աշխ., էջ 188; Топоров В.Н. Ашвины. Мифы народов мира (այսուհետև՝ МНМ), т.1, М. Изд. Советская энциклопедия, стр. 144; Штернберг Л.Я., նշվ. աշխ., էջ 142:

⁶³ Штернберг Л. Я. Античный культ близнецов при свете этнографии, Съ приложением заметки: «Культовые домики близнецов у гильяков». Сборник Музея Антропологии и этнографии имени Петра Великого приимператорской академии. Наука Томь III, Петроградъ, 1916. стр. 142 (ebook).

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 134:

⁶⁵ Топоров В. Н. Ашвины. МНМ, т.1, М., Изд. «Советская энциклопедия», 1991, стр. 144.

⁶⁶ Նույնը:

⁶⁷ Ригведа, I, 117, 7,24; X,65, 12; Штернберг Л.Я., նշվ. աշխ., էջ 140; Топоров В.Н. Ашвины. նշվ. աշխ., էջ 144:

⁶⁸ Ригведа, I, 181,4.

⁶⁹ Աբեղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 83:

⁷⁰ Борозова Н. Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии в кн: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., Изд. «Наука», 1978, стр. 40 (ebook).

ցում⁷¹: Ձիու են փոխակերպվում Դեմետրան և Պոսեյդոնը: Արքայիկ Արկադիայում երկվորյակ Դիոսկուրների տիրակալ կամ մայր Սև Դեմետրային պատկերում էին ձիու գլխով և բաշով⁷²: Հունաստանում ձիերը սերված էին անմահներից⁷³: Ձիու փոխակերպված Դեմետրայի և Պոսեյդոնի ամուսնությունից ծնում է Արեոն ձին: Գորգոն Մեդուզան Պոսեյդոնից ծնում է Խրիսաոդին (ոսկյա սուր, կայծակ) և թևավոր ձի Պեգասին, որը, ըստ Հեսիոդոսի, Ջեսին կայծակ էր մատուցում⁷⁴:

Հնդեվրոպական ավանդույթներում ձին միջնորդ է երկու աշխարհների միջև և համարժեք է Կենաց ծառին⁷⁵:

Ձիու զոհաբերությունը: Պաշտամունքի բարձրակետը զոհաբերությունն է: «Ռիգվեդայում» ձին ծիսական կենդանիներից մեկն է, և հատուկ հիմներ են նվիրված զոհաբերությանը⁷⁶: Ձոհաբերվող կենդանու հետ նշվում են նաև վեդայական պանթեոնի աստվածների անունները՝ Միթրա, Կարունա, Ինդրա: Ձիու զոհաբերությունը հզորության և իշխանության հաստատման գրավական էր: Ինդրան, վախենալով Սագարի որդիներից, որ հզորությամբ կգերազանցեն իրեն և կզրկեն իշխանությունից, հափշտակում է նրանց զոհաբերության ձին⁷⁷: Ամուր-Դարիայի մեջ ձիեր էին նետում⁷⁸ (զոհաբերում): Աստվածության մարմնավորում ձին զոհաբերում էին արևին (արևի աստծուն)⁷⁹: Քսենոֆոնի վկայությամբ՝ արևին ձիեր էին զոհաբերում նաև Հայաստանում⁸⁰:

Անիվի հայտնագործմամբ ձի-արև համադրումը փոխանցվում է նաև անիվին և ձիերով լծված փոխադրամիջոցին: Արևը պատկերվում է ձիու, մարտակառքի կամ անիվի ձևով: Դիցաբանական կերպարները փոխադրվում են ձիեր լծված երկանիվով կամ մարտակառքով: «Ռիգվեդայում» աստվածային Էտաշա ձին

⁷¹ Кузьмина Е. Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., Изд. «Наука», 1976, стр. 55 (ebook).

⁷² Նույնը:

⁷³ Հոմերոս, Իլիական, էջ 426:

⁷⁴ Потебня А. А., նշվ. աշխ., էջ 243:

⁷⁵ Иванов Вяч. Вс. Опыт истолкования древнеиндейских ритуальных и мифологических терминов, образованных от «asva-конь». В сб.: «Предметы истории языков и культуры народов Индии». М., Изд. «Наука», 1974, стр. 94-95 (ebook).

⁷⁶ Ригведа, IV, 38-40; VII 44; X 178.

⁷⁷ Топоров В. Н., Индра, նշվ. աշխ., էջ 534 :

⁷⁸ Беленицкий А. М., նշվ. աշխ., էջ 164:

⁷⁹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., նշվ. աշխ., էջ 548: Фрай Р. Наследие Ирана. Изд. Главная редакция восточной литературы, М. Изд. «Наука», 1982, стр. 273 (ebook); Аюбов А. Р.. Элементы культа животных у народов Устрапаны в древности. РАН, Лавровский сборник. Материалы XXXVI я XXXVII среднеазиатско-кавказских чтений 2012-2013гг. Этнология, история, археология, культорология, СПб, 2013, стр. 20 (ebook); Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմանությունը Ս. Կրկաշարյանի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, Գ I, 216:

⁸⁰ Քսենոֆոն Անաբասիս. Թարգմ.՝ Ս. Կրկաշարյանի, Եր. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, Գ IV, 35 (ebook).

տանում է Արևի կառքը⁸¹: Խեթական ծիսակարգում ձիեր լծված երկանիվ մարտասայերն աշխարհի չորս կողմերը արևի պտույտի միջոց էին⁸²: Մահվան ու քնի աստվածուհի Գիշեր-Նյուկտեն երկնքով սահում էր սևաթույր ձիեր լծած երկանիվով⁸³: Ձիերով լծված փոխադրամիջոցը դառնում է զոհաբերության առարկա: Արևի տաճարին մարտակառքեր նվիրաբերելու ավանդույթ կար Փոքր Ասիայում⁸⁴: Հ. Իսրայելյանը ենթադրում է, որ ձիերով մարտակառքեր էին նվիրում Արմավիրի տաճարին⁸⁵: Վաղարշակ թագավորը «...*Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին*», -վկայում է Խորենացին⁸⁶ (արձան՝ այսինքն կոթող, զոհասյուն): Ըստ ընդունված ծիսակարգի՝ կանգնեցված արձաններին⁸⁷ նվիրաբերումներ և զոհեր էին մատուցվելու, արեգակի արձանին՝ ձիեր կամ մարտակառքին լծված ձիեր: Ծովերի տիրակալ Պոսեյդոնին կառքին լծված ձիեր էին զոհաբերում⁸⁸: Ձի-արև, ձի-ջուր պաշտամունքային կապի մեջ ներառվում է նոր տարր: Ձի-արև-անիվ համադրումը հնդկական «աշվամեդհա» (սպիտակ ձիու սպանություն) ծեսում է: Թագավորի կառքին աջ կողմում լծված լավագույն սպիտակ ձիուն կապում էին արևի խորհրդանիշ անիվով պսակված, արևի հենարան կենաց ծառի խորհրդանիշ պանը և սպանում՝ առանձնացնելով գլուխն ու ոտքերը: Սպիտակ ձիու սպանությունը պատշաճում էր միայն գերագույն սյուզերենին (ավատիշխանին)⁸⁹: Չոհաբերության ծեսը կատարում էր թագավորը, կամ նրա ներկայությամբ՝ կառավարիչը⁹⁰: Ծեսին մասնակցող թագավորի երեք տարբեր կաստաների կանանցից առաջինը դյուրանքի խոսքերով զարդարում էր ձիու գլուխը,

⁸¹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., նշվ. աշխ., էջ 549:

⁸² Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. т. I. Тбилиси, Изд. Тбилисского университета, 1984, стр. 725.

⁸³ Կուն Ն., Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Եր., «Հայպետհրատ», 1956, էջ 87:

⁸⁴ Իսրայելյան Հ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշերոնգիդարյան Հայաստանում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, էջ 66:

⁸⁵ Նույնը:

⁸⁶ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանի, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1990, Գիրք Բ, ր:

⁸⁷ Արձան նշանակում է քար: Ըստ Բ. Առաքելյանի՝ արձան է կոչվել նաև «քարե սյունը», որ կանգնեցվել է որպես հաղթանակի նշան (տե՛ս Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաբանադանները IV-VII դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1949, էջ 35): Բուզանդի վկայությամբ՝ Ներսես կաթողիկոսի մահից հետո շատերը «...դարձան նախկին կռապաշտության, շատ արձաններ էին կանգնեցրել և նրանց երկրպագում էին» (Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի, «Հայաստան» հրատ. Եր., 1968, Գլուխ IԱ):

⁸⁸ Лосев А. Ф. Посейдон, Мифы народов мира, т. 2, М., Изд. Советская Энциклопедия, 1992, стр. 323-324; Դիցաբանական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատ., 1985, էջ 206-207:

⁸⁹ Кузьмина Е. Е. 1976, СА, № 3, նշվ. աշխ., էջ 74:

⁹⁰ Темкин Э. Н., Эрман В. Г. Мифы древней Индии. М., Изд «Наука». 2-е издание, 1982. стр. 155-157, 261; Кузьмина Е. Е. 1976, № 3, նշվ. աշխ., էջ 72:

քանի որ մարմնից անջատված գլուխը պիտի թագավորին հոգեկան էներգիա տար, երկրորդը՝ ձիու մարմինը, որպեսզի փոխանցեր ֆիզիկական ուժը, իսկ երրորդը՝ հարստություն և պտղաբերություն ապահովող ձիու գավակը⁹¹: Ծեսն ավարտվում էր համընդհանուր խրախճանքով, որի համար սպանում էին հարյուրավոր ձիեր և ցուլեր: Նույն ակունքից է սերում սպանված ձիու հետ թագավորի ծիսական ամուսնության իռլանդական ծեսը⁹²: Հնդկականին զուգադիր է սկյութական ծեսը, երբ ձիեր էին զոհաբերում բոլոր յոթ աստվածներին, նաև հիսուն լավագույն ձիեր խեղդամահ անում թագավորի թաղման ծեսին⁹³: Հնդկական «աշվամեդհա» ծեսի համար ընտրում էին միայն հասուն տարիքի մտրուկներ⁹⁴: Սկյութական ծեսում միայն հասունության հասած ձիեր⁹⁵ զոհաբերելը փաստված է սկյութական թագավորական կուրգանների պեղումներով⁹⁶: Երկու ծեսերի նպատակը նույնն է. սպանված ձիու ֆիզիկական, սեքսուալ, մոգական ու գերբնական ուժերը փոխանցել թագավորին՝ նրան դարձնելով անմահ⁹⁷: Հնդեվրոպական այլ ժողովուրդներ նման ծես կատարում էին թագադրման ժամանակ. կելտերի մոտ՝ Հիպամիդուա, հռոմեացիների՝ Էկվուս Օկտոբեր⁹⁸: Բերվածներին համադրելի է ի պատիվ պատերազմից թագավորի հաղթական վերադարձի սպիտակ ձիեր զոհաբերելու մասին Ազաթանգեղոսի վկայությունը. Հայոց Խոսրով թագավորը «... զօրսն Պարսից...ի մեծ կոտորածէն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ և ցնծալից ուրախութեամբ...» վերադառնալով, հրաման է տալիս «...յեօթն բազինս մեհենիցն ուխտաւոր լինել...սպիտակ ձիովք և սպիտակ ջորովք ...զհիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր»⁹⁹:

Ձիու զոհաբերությունն ուղեկցում էր թաղման ծեսին, բնորոշ է հին հույներին, հնդիկներին, իրանցիներին և հնդեվրոպական այլ ժողովուրդների: Ձի զոհաբերում էին նաև պատերազմում ընկած հերոսների թաղման ծեսի ժամանակ¹⁰⁰: Զոհաբերությունները ձոն էին աստվածներին և հանգուցյալի հոգուն¹⁰¹:

⁹¹ Кузьмина Е. Е. 1976, СА, № 3, նշվ.աշխ., էջ 73:

⁹² Schroder F. Ein aitirischer Kronungstritus und das indigermanische Rossopfer (Zeitschrift für Celtisch Philologie) 1927, p. 310-312. (ebook)

⁹³ Հերոդոտոս, IV, 72:

⁹⁴ Кузьмина Е. Е. 1976, СА, № 3, նշվ.աշխ., էջ 73:

⁹⁵ Հերոդոտոս, IV, 60-62:

⁹⁶ Кузьмина Е. Е. 1976, СА, № 3, նշվ.աշխ., էջ 73:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 73-74:

⁹⁸ Dumont P., նշվ. աշխ., էջ 93:

⁹⁹ Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ս. Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1983, 22:

¹⁰⁰ Աքիլլեսը «Փայտակոյտի վրա նետեց հսկա ուժով հանկարծակի//Ահիպարամբ Հորս նժույգներ, հառաչելով հոգու խորքից»։ Հոմերոս, Իլիական, նշվ.աշխ., էջ 423:

«Մահաբհարաթում» նշվում է, որ նվիրաբերում էին արագընթաց, արշալույսի գույնի վայրի ձիեր¹⁰²: Ծեսը հաստատում են հնագիտական փաստումներ: Այն դեպքերում, երբ հնարավոր է եղել պարզել թաղման ծեսում զոհաբերված ձիերի տեսակը, դրանք եղել են հրաշեկ¹⁰³ (հմմտ. հանդերձյալ աշխարհի տիրակալ Յամայի կարմիր հագուստ կրելու և կարմիրը մահվան խորհրդանիշ լինելու հետ): Կելտերը հավատում էին, որ հանգուցյալների հոգիներն այն աշխարհ է տեղափոխում ձին¹⁰⁴: Ծիսական նույն իմաստն ունեն օսերի և Հյուսիսային Կովկասի այլ ժողովուրդների կողմից կատարվող «*հանգուցյալին ձիու նվիրաբերում*» ծեսը¹⁰⁵: Ձիու պաշտամունքի և թաղման ծեսում նրա ունեցած դերի վկայություն են անարյուն զոհաբերության համար նախատեսված ձիագլուխ եղջրազավաթները¹⁰⁶ և ձիակերպ անոթը¹⁰⁷: Հանդերձյալ աշխարհի հետ ձիու կապի ու հանգուցյալին արագ տեղ հասցնելու հավատալիքի վկայություն է Շիրակում հանգուցյալի դին տանող ֆուրգոնին լծված ձիու ականջին «շուտ-շուտ գնա, մեռել է» բղավելը¹⁰⁸:

Հնդեվրոպական թաղման ծեսում կատարվում էին ձիերով մրցումներ¹⁰⁹: Աշվինները և Դիոսկուրոսները նաև ձիերի մրցումների հովանավորներ են¹¹⁰: Հույները Դիոսկուրոսներին պաշտում էին որպես հեծյալների կամ ձիուկների¹¹¹ և համոզված էին, որ նրանք կարող էին հայտնվել սև ձիու վրա՝ հեծյալների տեսքով¹¹²: Ի պատիվ Մարսի ծննդի՝ կազմակերպվում էին ձիերի վազք, ինչպես նաև հանգուցյալների պաշտամունքին նվիրված ձիերով մրցումներ: Հռոմեական ձիերի վազքը (equiria) կատարվում էր փետրվարի 27-ին, իսկ երկրորդը՝ մարտի 14-ին՝ կատարում էին ի պատիվ նոր ծնվող Մարս-Արևի¹¹³: Ծեսի կատարման ժամանակն արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ նպատակը ձիերի արագ

¹⁰¹ Герни Оливер Р. Хетты. Перевод с англ. Н.Лозинской и Н. Толстого. М. Изд. «Наука». 1987. стр. 147 (ebook).

¹⁰² Беленицкий А. М., նշվ. աշխ., էջ 163:

¹⁰³ Кузьмина Е. Е., նշվ. աշխ., էջ 74;

¹⁰⁴ Malten L. Das Pferd im Totenglauben.-Jahrbuch des Deutschen Archeologisschen Instituts. 1914. p. 196-214 (ebook).

¹⁰⁵ Ригведа, Мандалы IX-X. X, 56 .

¹⁰⁶ Armenie, Trezors d'Armenie ancienne, Paris, 1996, p. 205, fig. 186:

¹⁰⁷ Dans les montagnes d' Arménie, 500 000 ans d' histoire avant notre ere. Rouen, France.2007.p.202, fig. 23

¹⁰⁸ Եզանյան Լ.Գ, Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), 2010, Շիրակ, Բաշգյուղ:

¹⁰⁹ Топоров В. Н. Конные состязания на похоронах. Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. Москва, Изд- во «Наука», 1990, стр. 12-37; ebook» Миллер В.Ф., նշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹⁰ Штернберг Л. Я., նշվ. աշխ., էջ 142:

¹¹¹ Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. СПб, Изд- во «Санкт-Петербург», 2007, стр. 77 (ebook).

¹¹² Նույն տեղում, էջ 140:

¹¹³ Топоров В. Н. 1990, նշվ. աշխ., 12-37; Русская масленица и Западно-европейский карнаваль. Вс. Миллера. Москва Въ Унижерситетской типографий, 1884. стр.16 (ebook).

վազքն արևին փոխանցելն է, գարնան գալուստն արագացնելը, միաժամանակ արևի անխափան շրջապտույտը ապահովելը: Ծեսը կատարվում էր Հունաստանում¹¹⁴, Հռոմում¹¹⁵: Հավանաբար նույն նպատակն ունեին թաղման ծեսում տեղ գտած ձիերին նվիրված ձոներն ու ձիերով մրցումները: Մեր ենթադրությունը հաստատում են վեդայական հիմները: Վեդայական թաղման հիմներից մեկում ձիարշավում հաղթած ձիուն նվիրված ձոնին հաջորդում է երկնային ձիերին ուղղված ձոնը¹¹⁶: Թաղման ժամանակ ձիարշավներ էին կազմակերպում Արխագիայում: Հանգուցյալի ձիու առջև աքաղաղ էին զոհաբերում և կաշին կախում ծառից¹¹⁷: Ջավախքում գերեզմանոցի մոտ գտնվող «*Գերեզմանի դուռ*» կոչվող տարածքում անցկացվում էին ձիերով մրցումներ¹¹⁸: Թաղման ծեսում ձիու ծիսական դերով է պայմանավորված Աղձնիքում անդրանիկ որդու հուղարկավորության ժամանակ զարդարված ձիու վրա մահացածի հագուստը, զենքերը տանելը¹¹⁹: Ծեսի մեկ այլ տարբերակ կատարվում էր երիտասարդի մահվան դեպքում: Վայոց ձորում երիտասարդ ննջեցյալի ձին հակառակ կողմից թամբած, հանգուցյալի հագուստներով և զենքերով տանում էին գերեզմանոց¹²⁰: Ձին հակառակ կողմից թամբելը ոչ միայն անժամանակ մահն էր շեշտում, այլ նաև հոգին անդրաշխարհ ուղեկցող ձիուն աղերս էր՝ հանգուցյալին կյանք վերադարձնելու: Քանի որ ձին կապվում էր անդրաշխարհի տիրակալի հետ, նրան վերագրվում էր նաև կանխագուշակելու ունակություն¹²¹: Ղարաբաղում, եթե տան անդամի մահվանից հետո տնեցիներից մեկը հիվանդանում էր, հավատում էին, որ հանգուցյալը դեռ ողջ է և կարոտում է: Նման դեպքերում գարի էին լցնում գերեզմանին ու ձիուն մոտեցնում: Եթե ձին սկսում էր հանգիստ ուտել, նշանակում էր, որ հանգուցյալն իրոք մեռած է¹²²: Գարին (հատիկը, հացը) հոգեհացի պարտադիր տարրերից է, գարի ուտելն ընկալվել է որպես ձիու մասնակցություն թաղման ծեսին և հանգուցյալին նախնիների մոտ ուղեկցելու, նաև հանգուցյալից ողջերին սպասվող վտանգը կանխող գործողություն: Ձիերը կապվում են վերածնության հետ, այդ թվում նաև՝ մարդու:

¹¹⁴ **Հովերոս**, Իլիական, Գրաբարից թարգմանեց **Մ. Խերանյան**, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, Երգ քսաներեքերորդ, էջ 423, 426:

¹¹⁵ **Миллер В. Ф.**, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 549:

¹¹⁷ **Кузьмина Е. Е.** 1977, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹¹⁸ **Петросян Յ.** Боги и ритуалы древней Армении. Ер., Изд. «Зангак-97», 2004, стр. 53.

¹¹⁹ **Լալայան Ե.**, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում//«Տեղեկագիր» ՀՄԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտ, Եր., 1928, № 9, էջ 116 (ebook):

¹²⁰ **Մրվանձտյանց Գ.**, Մանանա, Կ.Պոլիս, Թիւ 13, 1876, էջ 114 (ebook):

¹²¹ **Клингер X.**, նշվ. աշխ., էջ 111:

¹²² **Լիսիցյան Ստ.**, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ)/Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 12, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1981, էջ 52:

Խեթերը ձիու գլուխը թագավորի հետ դնում էին դամբարանում¹²³, որը բխում է գլխի ծիսական առանձնակի կարևոր դերից¹²⁴, նաև մասի՝ ամբողջին փոխարինելուց: Հավանաբար հանգուցյալին անդրաշխարհ ուղեկցող ձիու գործառույթը փոխանցվել է Հայաստանի, Վրաստանի, Դաղստանի, Հունաստանի ձիակերպ¹²⁵ և Լիտվայի ձիագլուխ տապաններին¹²⁶: Ծեսի արձագանքները պահպանված են ազգագրական նյութերում: Երաշտի ժամանակ սատկած ձիու ոլորը (սրունքոսկր) թաղում էին երեք ճանապարհների վրա¹²⁷, կառույցը կանգուն մնալու համար ձի էին զոհաբերում և գլուխը թաղում հիմքի տակ¹²⁸: Երեք ճանապարհները Կենաց ծառի հորիզոնական պատկերն է, ձիու սրունքոսկրը՝ որպես մաս, փոխարինում է ամբողջին: Ծիսական նույն գործառույթն ունի նաև ձիու մազը: Ինդրան փոխակերպվում է ձիու մազի¹²⁹: Ձիուն կանչելու համար պետք էր մազ վառել¹³⁰: Հեքիաթներում հրեղեն ձիերի պոչից երեք մազ դնելով ծոցը¹³¹՝ հերոսը հաղթահարում է փորձությունները¹³²: Ս. Սարգսի պասին՝ եկեղեցուց վերադառնալիս, ճանապարհին ժամավորներն ազատ էին արձակում իրենց մազերն ու քամուն տալիս, որպեսզի սուրբը դրանց հետ տաներ իրենց ցավերն ու հիվանդությունները¹³³: Մարդկանց արձակ մազերը համադրվել են երկինք թռչող ձիու բաշի հետ:

Թոշուկը. Կնիքի մակերեսի աջ կողմում պատկերված է թռչուն: Արծիվն առանձին կամ այլ կենդանիների հետ պատկերելը տարածված թեմա է վաղ շրջանի

¹²³ Кузьмина Е. Е. 1977, նշվ. աշխ., էջ 28:

¹²⁴ Հայաստանում հանգուցյալի հետ թաղված ձիու գլուխ բացվել է մ.թ.ա 8-7-րդ դդ. Տիրաշենում (Հարությունյան Ս., 1990, 38), Ոսկեհասկի թիվ 2 դամբարանում՝ զարդարված բրոնզյա զարդերով և լծասարքի մասերով (Петросян Л. А. Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Ер. Изд. АН Арм. ССР, 1989, 69-70), Վարդգեսի թիվ 44 դամբարանում (Տեր-Սարգսյան Ստ. Կումայրու «Վարդգես» տարածքի անտիկ դամբարանադաշտերի պեղումները // ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ 1989-90թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1991, 94): Ազատանի մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ. թվագրվող դամբարանադաշտի թիվ 4, Շիրակավանի մ.թ.ա. VIII դ., Գյումրու Շիրակացի փողոցի հողային աշխատանքների հետևանքով բացված մ.թ.ա. VIII դ. դամբարաններում (փրկարարական պեղումները Լ. Եզանյան, Հ. Խաչատրյան, Նյութերը հրատարակված չեն):

¹²⁵ Голан А., նշվ. աշխ., էջ 50:

¹²⁶ Gimbutas M. Ancient symbolism in Lithuanian folk art. (Memoirs of the American Folklore Society, v. 49), Philadelphia, 1958. (ebook).

¹²⁷ Ազգագրական հանդես, Գիրք X, Թիֆլիս, 1903, էջ 201-202:

¹²⁸ Голан А. Миф и символ. М., Изд. «Русслит», 1993, стр. 49.

¹²⁹ Ригведа, I, 32, 12.

¹³⁰ Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. Л., Изд. «Лабиринт», 2000, стр. 166.

¹³¹ Կարմիր եզն ու Հուշապ, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. XII, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1984, էջ 533 (ebook).

¹³² Քյալ Օզլան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. IV, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1963, էջ 309:

¹³³ Ազգագրական հանդես, Գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 251-252:

կնիքների պատկերագրման մեջ¹³⁴։ Կնիքների վրա արծիվը կանգնած է եղջերուի¹³⁵ կամ այծեղջյուրի գավակին¹³⁶։ Թռչունները պաշտամունքի առարկա են հնուց ի վեր, համարվել են աստվածային էակներ։ Երկինքն ու երկիրը կապող առասպելական թռչունը կարող էր ներկայացվել տարբեր թռչնատեսակներով*։ Դիցաբանության մեջ երկնքի և երկրի տիրակալի է վերաճել արծիվը՝ թռչուններից ամենահզորը։ Հնդեվրոպական բոլոր ժողովուրդների կրոնում կենաց ծառի վրա նստած թռչունների մասին պատկերացում կար¹³⁷։ Խեթական ավանդույթներում, ամենավաղ տեքստերից սկսած, արծիվը՝ որպես ծիսական գլխավոր թռչուն, նշանակությամբ համադրվում է առյուծի հետ։ Հին խեթական ծիսակարգում նշվում է, ինչպես «*թագավորին արծվի աչքեր արեցին...*»¹³⁸։ Արծիվը երկու աշխարհները կապող է (երկինք և անդրաշխարհ) և աղերսվում է ջրի (ծովի) հետ, հաճախ ծառայում է աստվածներին, թռչում է ծով և այնտեղից լուրեր բերում¹³⁹։

Հնդկական և իրանական առասպելաբանություններում արական հատկանիշ կրող աստվածությունը երբեմն արծվի կերպարանքով է¹⁴⁰։ Արծվի է փոխակերպվում Ինդրան¹⁴¹։ Հին հնդկական և հին իսլանդական դիցերում արծիվը

¹³⁴ Wiseman D. L. Gotter und Menschen.Im Rollsiegel Westasiens. Prague.1958, S.11,12 (ebook):.

Խաչատրյան Շ., 2003, նշվ. աշխ., էջ 169։

¹³⁵ Խաչատրյան Շ., 2003, նշվ. աշխ., աղ. I,14։

¹³⁶ Նույն տեղում, աղ. I,13։

* Հնդեվրոպական որոշ ավանդույթներում, հատկապես գերմանական, ագռավն իր ծիսական նշանակությամբ մոտենում է արծվին (Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., նշվ. աշխ., էջ 540)։ Ագռավը եղել է Միհրի-Միթրայի հավատարիմ ուղեկիցներից մեկը, որը միթրայական պատկերագրության մեջ սերտորեն կապված է արևի խորհրդանիշի հետ (Քոչարյան Գ., Անտիկ դարաշրջանի զոհասեղան Դվինից//Պատմա-բանասիրական հանդես, 1977, № 2, էջ 282)։ Ագռավը նաև Միհրի մշտական ուղեկիցն է (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, նշվ. աշխ., էջ 269)։ Նոր տարվա հաջորդ օրը «բախտ-փորձուկ» էր. երիտասարդները և աղջիկները նախընթաց օրը պատրաստած «ղառղոյի կլիկներ» կոչվող կլոր, փոքրիկ հացերը դնում են կտուրին կամ դեզի վրա և դիտում, թե ագռավները որ կողմ են տանում հացը՝ հավատալով, որ կողմից էլ գալու է հարսը կամ փեսան (Ազգագրական հանդես, Գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 250)։ Ագռավը չեխների և սլավոնների մոտ երեխաների հոգիներ է աշխարհ բերում, նրանց կերակրում է շիլայով, հոգ է տանում նրանց մասին մինչև ծնվելը, նաև աշխարհ գալուց հետո նրանց իր մոտ է վերցնում, երբ նրանք մեռնում են (Потебня А. А. Труды. Символ и миф в народной культуре. М., Изд. Лаби-ринт, 2000, стр. 165 (ebook).)։ Ամռան սկզբին գերմանացիները տնից տուն էին գնում սատկած ագռավով՝ ձմռանը հաղթողի խորհրդանշանով (Նույն տեղում, էջ 170)։

¹³⁷ Иванов В. В. 1974. նշվ. աշխ., էջ 94-95։

¹³⁸ Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., Изд. «Наука», 1982, стр. 109; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., նշվ. աշխ., էջ 538։

¹³⁹ Ардзинба В. Г., նշվ. աշխ., էջ 88-90; Բարայեյան Հ., 1973, նշվ. աշխ., էջ 101-114։ Մարտիրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 41-42; Иванов В. В., Топоров В. Н., նշվ. աշխ., էջ 258-260; Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., նշվ. աշխ., էջ 538։

¹⁴⁰ Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաբանականները IV-VII դարերում, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1949, էջ 93։

¹⁴¹ Топоров В. Н. Индра, նշվ. աշխ., էջ 534։

միշտ գտնվում է Կենաց ծառի ամենավերևում, հին գերմանականում ներկայացվում է սրբազան կենդանիների՝ գայլի և արջի հետ և հանդերձյալ աշխարհի երեք սրբազան կենդանիներից մեկն է¹⁴²: Արծիվը Ջեսի և Յուպիտերի խորհրդանիշ թռչունն էր¹⁴³: Ջեսը պատկերվում էր գահավորակին բազմած՝ աջ ձեռքին նստած արծվով: «Թռչուններից գերիզորը»¹⁴⁴ աստվածացված թռչուններից ամենատարածվածն աստվածների խորհրդանշանն է, Ջեսի կայծակներ տեղափոխողն ու սուրհանդակն է, աշխարհներ կապողը¹⁴⁵:

Արծիվը համարվում էր դժոխքի աստված: Արծիվն է ծվատում տիտան Պրոմեթևսի լյարդը¹⁴⁶: Ջեսի կանխանշանով երկնքում հայտնված, միմյանց կուրծք ծվատած և անհետացած արնաշաղախ երկու արծիվները են խորհրդանշում Պենելոպեի փեսացուների վախճանը¹⁴⁷: Թագավորն աստված էր,¹⁴⁸ և արծիվը դառնում է նաև արքաների խորհրդանիշ թռչուն: Արծիվը Երվանդունիների զինանշան է, որոնցից ժառանգել են Արտաշեսյանները: Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի դրամների պատկերագրության մեջ թագերի վրա արև խորհրդանշող վարդյակի երկու կողմերում իրար թիկունքով կանգնած, զլուխները դեպի արևը շրջած արծիվներ են¹⁴⁹: Արծիվը խորհրդանշում է երկինքը, արևը և անդրաշխարհը: Ճախրող արծվի և արևի սերտ կապը դրոշմված է Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում՝ թռչունը արևի ճառագայթավոր սկավառակի մոտ¹⁵⁰: Թռչնի դերը հեքիաթներում և առասպելներում մեկն է. նա հերոսին տեղափոխում է մեկ այլ աշխարհ¹⁵¹, և այդ դերն ունի նաև արծիվը, որը՝ որպես հարության և ուժի խորհրդանիշ, պահպանվել է քրիստոնեական կրոնում¹⁵²: Հայ բանահյուսության մեջ արծիվը կապված է նաև գարնանամուտի հետ՝ խորհրդանշելով զարթոնք և վերածնունդ: Աղթարքներից մեկում մարտի 15-ի առթիվ աս-

¹⁴² Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., նշվ. աշխ., էջ 538:

¹⁴³ Фоминичин А. С. Божества древних славян. СПб, 1884, с. 129; Голан А., նշվ. աշխ., էջ 172; Иванов В. В., Топоров В.Н. Орел. նշվ. աշխ., էջ 258-260:

¹⁴⁴ Հովերու, նշվ. աշխ., Երգ ութերորդ, տող 249:

¹⁴⁵ Иванов В. В., Топоров В. Н. Орел. նշվ. աշխ., էջ 258-260; Брашинский И. В. Экономические связи Синопы в IV-Пвв. до.н.э., В кн: «Античный город». М., Изд. АН СССР, 1963, стр. 88 (ebook).

¹⁴⁶ Կուն Լ., նշվ. աշխ., էջ 127:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 506:

¹⁴⁸ Թագավորն աստված էր դառնում ոչ միայն մահից հետո, այլ նաև աստծու դեր ուներ կյանքում, հատկապես ծխակարգում (Kammenhuber Die hethitischen Vorstellungen von Seele und Leibesinnerem, Kopf und Person, 1-2. 1964-1965, 199) (ebook):

¹⁴⁹ Тирация Г. Культура древней Армении. Ер., Изд. АН Армянской ССР, 1988, табл. XXV-XXVIII; Хачатрян Ж. Отражение ахеменидских традиций в эллинистическом и позднеантичном периодах//ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, 2000, էջ 42-43:

¹⁵⁰ Մարտիրոսյան Հ. Հ., Իսրայելյան Հ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, տախտ. 61, նկ. 3:

¹⁵¹ Пропп В. Я., նշվ. աշխ., էջ 140:

¹⁵² Առաքելյան Բ., 1949, նշվ. աշխ., էջ 93:

վում է. «Այսօր քարքազն (արծիվը) ի Հոռոմոց երկիրն գայ»¹⁵³: Մահվան և հարության գաղափարի հետ է կապված Անիում բացված դամբարանում բազմաթիվ թռչունների պատկերներով կարմիր մետաքսաթելով ասեղնագործ կտորը՝ փռված աղջնակի գլխի տակ ¹⁵⁴:

Այսպիսով, ձին և թռչունը կապված են արևի, ջրի, երկնքի, ստորերկրայքի հետ: Երկուսի միավորումից ստեղծվել է դիցաբանական մեկ այլ կերպար՝ թևավոր ձին, որի դիցաբանական կերպարի ձևավորման ակունքները բացահայտվում են լեզվաբանության մեջ: Ըստ Վ. Պրոպի՝ տնտեսության նոր ձևը նոր կերպարներ է մտցնում, որոնք ստեղծում են նոր կրոն: Լեզվում նույնպես փոփոխություն է տեղի ունենում, հին բառը անցնում է նոր կերպարին, և ձիուն անվանում են թռչուն, իսկ բանահյուսության մեջ ձին ստանում է թռչնի կերպ, և ստեղծվում է թևավոր ձիու կերպարը¹⁵⁵: Ն.Մառի կարծիքով՝ նախապատմական շրջանում ձին նշանակում էր թռչուն: Իմաստաբանորեն թռչունը կապված է երկրնքի հետ և մարդու կենցաղում իհարկե չէր կարող փոխարինել ձիուն¹⁵⁶: Ձիու մարմնով և թռչնի թևերով թևավոր ձիու կերպարը մտնում է դիցաբանության մեջ:

Հայաստանում հայտնի են մ.թ.ա. XIII-VI դդ. լայն կիրառություն ունեցած ձիերի պատկերներով բազմաթիվ բրոնզե գոտիներ¹⁵⁷, որոնց մեջ կան նաև հրեղեն ձիու գավակին թռչնով օրինակներ¹⁵⁸: Թևավոր ձիերի մասին պատկերացումներ կան իրանալեզու ժողովուրդների դիցերում: Երկնային ձիերի մասին լեգենդներ կան Բակտրիայում և Ֆերգանայում: Տաջիկները հավատում են, որ գիշերը ձիերը բաց են թողնում թևերը¹⁵⁹: Նարթական պատումներում էպիկական հերոսին օգնող և ուղեկցող ձիերը ճախրում են ինչպես թռչուններ¹⁶⁰: «Ռիգվեդայում»՝ ձիուն նվիրված հիմնում, ձիուն խնդրում են թռչել և հանգուցյալին բարեհաջող հասցնել նախնիների մոտ¹⁶¹, իսկ ձիերով լծված արևի կառքի շար-

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁵⁴ **Орбели И. А.** Избранные труды. Ер., Изд.АН Арм ССР, 1963, стр. 44-46.

¹⁵⁵ **Пропи В. Я.**, նշվ. աշխ., էջ 142:

¹⁵⁶ **Марр Н. Я.** Избранные работы. Т. 3, М.-Л., «ГСЭ изд.», 1934, стр. 125 (ebook).

¹⁵⁷ **Пиотровский Б. Б.** История и культура Урарту, Ер., Изд. АН Арм. ССР, 1944, стр. 275.

¹⁵⁸ **Բարսեղյան Հ. Ռ.**, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզիդարյան Հայաստանում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, նկ. 26, 35

¹⁵⁹ **Литвинский Б. А.** Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии). Душанбе, Изд. «Дониш», 1968, с. 148 (ebook).

¹⁶⁰ **Кузьмина Е. Е.** 1976, նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁶¹ Ригведа, Мандалы IX-X. Издание второе. Издание подготовила **Т. Я. Елизаренкова**, М., Изд. «Наука» 1999, X, 56 (ebook).

ժուրն երկնքում բազմիցս համեմատվում է թռչնի թռիչքի հետ¹⁶²: Ձի-թռչունները համադրվում են Սուրյաի, Բնդրայի, Ագնիի և Աշվինների հետ¹⁶³:

Հնդիրանական ժողովուրդների հավատալիքներում ձին ոչ միայն ինկորնացիա է, արև-աստծու ատրիբուտ և զոհաբերության կենդանի, այլ նաև մայր աստվածուհու, աստվածների ու աստվածային հերոսների, մասնավորապես, Ագնիի ուղեկից¹⁶⁴: Ագնիի թևավոր ձիերը ծառայում էին միջնորդ երկնքի և երկրի միջև, զոհաբերությունները հասցնում էին աստվածներին ու հանգուցյալների հոգիները տեղափոխում վերին երկինք՝ նախնիների մոտ՝ հավերժական արոտավայրեր¹⁶⁵: Թևավոր ձին ակնթարթորեն հերոսին տեղափոխում է մի տեղից մյուսը: «Սասնա ծռեր»-ում Ձենով Հովանին «ձին էսաց, Հովհա՛ն, քու աչքիր խփիր-Խփեց://Մըկել էսաց.-Հովհա՛ն, քու աչքիր բաց...»¹⁶⁶: Մի գրույցում ս. Սարգիսն անմիջապես հայտնվում է օգնություն կանչող տղային, նրան առնում իր ձիու գավակին ու մի ակնթարթում հասցնում սիրած աղջկան¹⁶⁷:

Երկվորյակները սլանում են ձիերով և թռչուններով լծված ոսկյա կառքով¹⁶⁸: Հունական դիցաբանության մեջ թևավոր ձիուն մարմնավորում է Պեգասոսը: Ենթադրվում է, որ Պեգասոսը եղել է տոտեմական աստվածություն, որին պաշտել են ձիու կերպարանքով, որից էլ՝ նրա Հիպպիոս մականունը¹⁶⁹: Պեգասոս անունը նաև մոտ է հունարեն «pege-աղբյուր, ակունք» իմաստներին և այս պատճառով էլ կարող է կապվել անդրաշխարհի հետ: Թևավոր էին Հելիոսի ձիերը¹⁷⁰: Իրանական հավատալիքներում ձիերն ունեն մարդկանց համար անտեսանելի թևեր: Թևավոր ձին բնորոշ է հյուսիսկովկասյան ազգություններին և ռուսական ժողովրդական արվեստին¹⁷¹: Դիցաբանական թռչնի և ձիու հատկանիշները արտացոլված են հայկական ավանդույթներում, ծեսերում ու հավատալիքներում, փոխանցվել են քրիստոնեությանը՝ դրանցով օժտելով սրբերին: Ձիով անցնելիս ս. Սարգիսը ոտքը սեղմում է արժանավոր անձանց փոխնդի վրա: Այդ խաշիլից մի գդալ դնում են բարձր տեղ և ծածուկ հսկում, թե ինչ

¹⁶² Նույն տեղում, IX, 71, 9; IX, 97, 33; X, 30, 2 : X, 55, 6:

¹⁶³ Кузьмина Е. Е. 1976, նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁶⁴ Նույնը:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 72 :

¹⁶⁶ «Սասնա ծռեր», 1936, Թ պատում, էջ 429, §24 :

¹⁶⁷ Մրեղյան Մ., 1975, նշվ. աշխ., էջ 81-82:

¹⁶⁸ Топоров В. Н. Ашвины. МНМ, т.1, М. Изд. «Советская энциклопедия», 1991, стр. 144.

¹⁶⁹ Նույնը:

¹⁷⁰ Գուն Ն., նշվ. աշխ., էջ 90:

¹⁷¹ Динцес Л. А. Русская глиняная игрушка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1936. стр. 475 (ebook); Шангина И. И. Изображение коня и птицы в русской народной вышивке 19-начало 20в//. Советская этнография, 1972, № 3, стр. 117 (ebook).

թռչուն կամ կենդանի կգա ու ուր կտանի իր բաժինը¹⁷²: Ջրի և արևի հետ կապված ձիուն ու թռչնին միավորել է այս և այն աշխարհների հետ ունեցած կապը:

Եզրահանգում. Ազատանի կնիքի հորինվածքում ձին պատկերված է ձախ կողմում, սակայն աջ գնացող դիրքով, ոտքերը հպված չեն գետնին, պոչը վեր բարձրացրած և կարճ կապած (հանգուցված), թռչունը աջ կողմում է, կանգնած է թռիչքի պատրաստ դիրքով, գլխավերևում՝ զիզգագաձև նշան: Ինչպես ձին, այնպես էլ թռչունը աստվածության կենդանակերպ մարմնավորում են, դիցաբանական ընկալումներում ծիսական որոշակի իմաստաբանության կրողներ, որոնցով էլ պայմանավորված է պատկերման ձևը: Հնդեվրոպական ծիսակարգերում պահպանվում է աջի և ձախի հակադրությունը: Ծիսակարգում այն արտահայտվում է զոհ մատուցվող աստվածությունների տարբերակիչ հատկանիշներում,¹⁷³ և նույնիսկ գլխավոր աստծու հետ հիշատակվող կենդանիները բաժանվում էին աջ և ձախ կանգնողների¹⁷⁴:

Կնիքի հորինվածքում ոտքերը գետնից բարձր ձին միջանկյալ դիրք ունի երկրի և երկնքի միջև, աջ ոտքն առաջ դրած, աջ գնացող ձին (հմմտ. «աշիվամեդհա» ծեսում աջ կողմում լծված ձին զոհաբերելը) հավանաբար շեշտում է կենդանու՝ արու լինելը, իսկ փոքր մարմինը ենթադրում է, որ զոհաբերության համար ընտրվածը մտրուկ է¹⁷⁵ (հմմտ.՝ հնդկական և սկյութական ծեսերում հասունության հասած մտրուկներ զոհաբերելը): Ձիու պոչի կարճ, վրձնի նման ձևը ենթադրում է, որ այն հանգուցված է, կենդանին վայրի է և, ըստ հնագույն պատկերացումների, պատկանում է աստվածներին¹⁷⁶: Հավելենք, որ վեր բարձրացրած պոչը «զուգավորմանը պատրաստ» դիրք է¹⁷⁷: Արծիվը, որպես գլխավոր կերպար, աջ կողմում է՝ գլխից վեր առանձնակի դերը շեշտող զիզգագով, որը հավանաբար կայծակի խորհրդանիշ է:

Հնդիրանական պատկերացումներում մտրուկը ջրից ծնված կայծակի խորհրդանիշ է¹⁷⁸: Ենթադրվում է, որ ականջներից ծուխ, իսկ ունգերից կրակ ժայթքող ձիերը կայծակ են¹⁷⁹ (հմմտ.՝ ս. Սարգսի ձին): Հայոց հավատալիքնե-

¹⁷² Մխիթարյանց Աղ., Փռանքներ Շիրակի ամբարներից, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, Մոսկվա-Ալեքսոլ, 1901, էջ 264 (ebook):

¹⁷³ Ардзинба В. Г., նշվ. աշխ., էջ 133:

¹⁷⁴ Ардзинба В. Г., նշվ. աշխ., տողատակ 207, էջ 220:

¹⁷⁵ Ջոհ մատուցում էին առաջնածին, չզուգավորված կենդանուն: Խեթական որոշ ծեսերում ընդգծվում է կենդանու ծիսականորեն մաքուր, այսինքն՝ զուգավորված չլինելը (տե՛ս Ардзинба В. Г., նշվ. աշխ., էջ 66):

¹⁷⁶ Максимова М. И., նշվ. աշխ., էջ 80; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. 1984, նշվ. աշխ., էջ 488:

¹⁷⁷ Խաչատրյան Հ. Հին հայկական օրացույցի մասին//ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, 1998, էջ 12:

¹⁷⁸ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., Изд. Гослитиздат, 1947, стр. 169.

¹⁷⁹ Потебня А. А., նշվ. աշխ., էջ 242-243:

րում «...կէծակն Աստծու (հրեշտակների) ձեռքի թուրն է (զավազանը)»¹⁸⁰, ամպ-րոպային աստծու հրեղեն նետը¹⁸¹: «Սասնա ծռեր-ի պատումներից մեկում Քուռկիկ Զալալին Դավթին հուշում է, թե «*քու թուրն որ կա, կայծակից ա*»¹⁸²: Կայծակը համադրվում է ճախարակի շյուղերի հետ¹⁸³: Բերված համադրումները ենթադրում են, որ արծվի գլխից վեր արված զիգզագը կարող է խորհրդանշել կայծակ՝ շեշտելով ամպրոպի աստծու սուրհանդակի նրա առաջնային դերը, նաև՝ ձիուն երկինք հասցնելու հանգամանքը:

Փոքրասիական բազմանիստների ձևի ընդօրինակություն ունեցող Ազատանի կնիքի հորինվածքում արտացոլված են ծիսական իմաստով ու դերով զուգադիր թռչնի ու ձիու՝ արևի և անդրաշխարհի պաշտամունքի հետ կապված հավատալիքները: Հնդեվրոպական նախնական ընկալումներից սերված հայոց հավատալիքներն ու ծեսերը հիմք են պնդելու, որ հայերի համար ևս ձին կյանք պարզևող է, մուրազատուր, թռչնային արագությամբ հերոսին նպատակին հասցնող, իսկ թաղման ծեսում՝ հանգուցյալին նախնիների մոտ տեղափոխող: Եվ կնիքի հորինվածքը ուղղակի վերջիններիս պատկերային դրսևորումն է:

Ձիու և թռչնի հորինվածքով կնիքը դամբարանում դրվել է հանգուցյալին ուղեկցելու և նախնիների մոտ արագ հասցնելու նպատակով և հավանաբար փոխարինել է ձիու գոհաբերությանը, ինչպես ձիակերպ տապանները: Կարևորվել է նաև գույնը: Ընտրվել է լաջվարդին մոտ կապույտը՝ հավանաբար ոչ միայն քարին վերագրվող բուժիչ գործությունը¹⁸⁴ ապական փոխանցելու համար, այլ նաև՝ երկնքի կապույտին հասցնելու:

¹⁸⁰ Լիսիցյան Ստ., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 66:

¹⁸¹ Մատիկյան Հ., Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանություն, ըստ համեմատական կրօնագիտության, Վիեննա, 1920, էջ 271 (ebook):

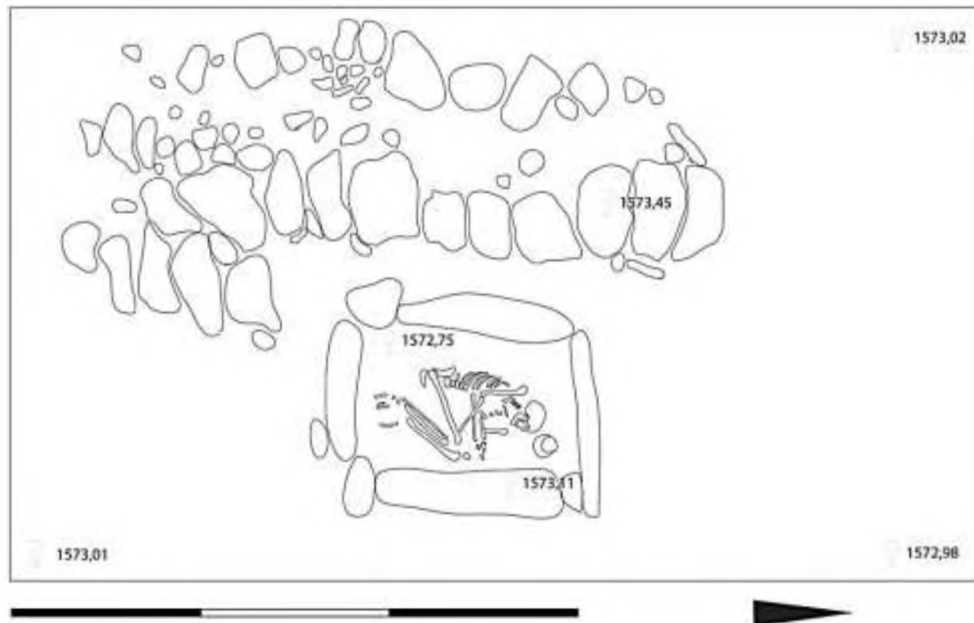
¹⁸² Սասնա ծռեր, հ. Բ, մ. Բ, ԺԳ պատում, էջ 275:

¹⁸³ Кушнарева К. X. Древнейшие памятники Двина. Ер., Изд. АН Арм. ССР, 1973, стр. 90.

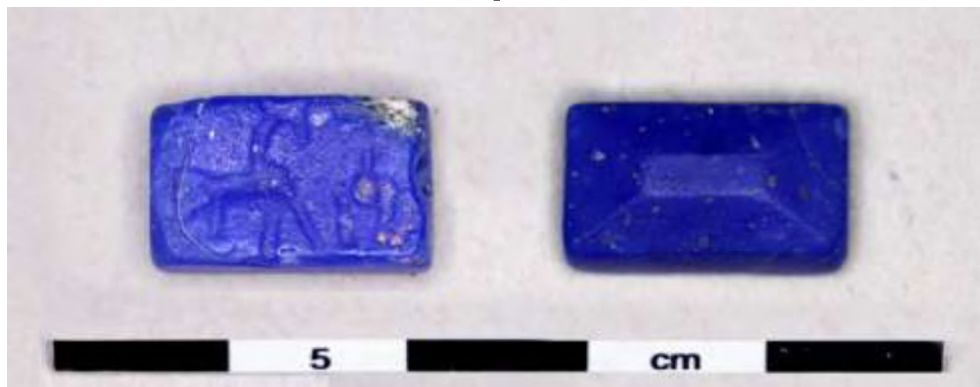
¹⁸⁴ Патканов К. П. Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII веке, Изд. Восточного отделения Императорского археологического общества, Типография академии наук, СПб., 1873, с. 43-44 (ebook).

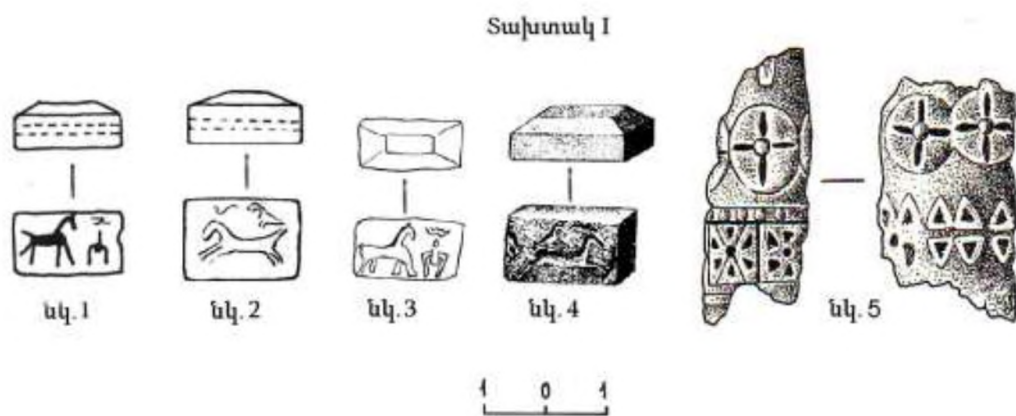
Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

ИКОНОГРАФИЯ И СЕМАНТИКА МНОГОГРАННОЙ СТЕКЛЯННОЙ ГЕММЫ ИЗ АЗАТАНА

Еганян Л. Г.

Ключевые слова: *античная эпоха, почитание коня и птицы, солнце, вода, небо, мифология, верования, ритуал, жертвоприношение*

Найденная в погребение №2 в раскопках Азатана 2012г. стеклянная гемма - многогранник из синего стекла с стилизованным изображением коня и стоящей перед ним птицы. Имеет форму параллелепипеда, переходящего в верхней части в усеченную пирамиду. По продольной оси проделано круглое сквозное отверстие для надевания на нитку. Гемма датируется Пв. до н.э. - I в. н.э. и использовалась в качестве амулета.

Конь - олицетворение божества. Сложившееся в глубокой древности обожествление коня сохранилось в мифах и верованиях индоевропейских народов. Конь перевозит солнечного бога, а иногда сам ассоциируется с солнцем, выступает в качестве образа солнца, само солнце называется конем. По своему происхождению, конь является существом преисподней, связан со смертью, с хтоническим божеством, с владыкой преисподней. Конь не только переносил умершего в загробный мир, он мыслился представителем загробного мира.

В мифах разных народов зафиксирован образ птицы, сотворяющий мир. Орел был самым обожествленным существом являлся символом и вестником неба и богов. Культ орла еще более распространяется и приобретает дополнительные свойства и функции солнечного божества. Конь и птица олицетворяют характерные для индоевропейской концепции мира противопоставления жизни и смерти. Это и основой смысл изображения коня и птицы на гемме-амулете из Азатана.

ICONOGRAPHY AND SEMANTICS OF VERSATIL GLASS GEMMA FROM AZATAN

Yeganyan L. G.

Key words: *ancient era, veneration of horse and bird, sun, water, sky, mythology, beliefs, ritual, sacrifice.*

The upper layer of the Azatan fortification and its surroundings dating back to 12-6 BC refers to the Hellenistic period. During the excavations of the fortification and the upper layer of the settlement some tombs were discovered of antique origin on the surface. Next to the first tomb, from the level of the north side of the ridge, a large seal was found, which probably fell there during the funeral. The tomb, according to the discovered materials, is dated BCI to the 1st century BC. There will be a rectangular facade on the left, depicting a horse in front of the bird. This form of polygamous

polygon seals has a minor origin. BC V-IV centuries. Such seals were produced only in Asia Minor, and later became widely distributed in the Transcaucasia. The horse and eagle depicted on the seal have the role of mediator between the worlds of the living and the dead and the carriers of the deceased souls in general Indo-European mythology. A horse-and-bird composition was put in the tomb to accompany the deceased and to bring the ancestors up to speed.

References

1. **Yeganyan L., Khachatryan H.** Antic zhamanakachrdjani norahayt dambaranneri peggumner Shirakum, 2008-2016 t.t., «Shiraki patmamshakutayn zharangutyune, hayagitutyun ardi himnahartser» 10-rd midjazgayin gitazhoghovi nyuter, Gyumri 2019 t., edj 28-31 **(In Armenian)**.
2. **Arakelyan B. N.** Osherki po istorii iskusstva Drevney Armenii, Yerevan, (Izd. AN Arm. SSR).1976 **(In Russian)**.
3. **Ardzinba G. V.** Ritualy i mifi drevney Anatolii. «Isd.Nauka», Moskva, 1982 **(In Russian)**.
4. **Aubov A. P.** Elementi kulta jivotnikh u nrodov Ustarshani v drevnosti. St. Peterburg Isd. «Nauka» **(In Russian)**.
5. **Avakyan L. A.** Tsetvertitshniye ikopaemiye mlekopitayutsisya, Yerevna, Izd. AN Arm. SSR, 1959 **(In Russian)**.
6. **Babaev I. A.** O trekh mnogogranikh petshatakh naidenukh v Mingetshaure// «Sbornik sta tei», Baku, 1965 **(In Russian)**.
7. **Belov A.** Pokloneniye Perunu... V kn : Mifi i magiya indoevroyeycev. Vipusk 2. Podredakciey A. Platova. Izd.«Menedjer», 1997 **(In Russian)**.
8. **Belenitskiy A. M.** Khutalskaya loshad v legende i istoritseskom predanii. Sovetskaya etnografiya. Izd. AN SSSR. 1948, № 4 **(In Russian)**.
9. **Brashinskij I. V.** Economitheskie sviazi Sinopi v IV-IIvv. do n.e. v kn: «Antitshni gorod» (Izd. AN SSSR) Moskva, 1963 **(In Russian)**.
10. **Borozova N.** Nekotorie materiali ob amuletakh-ukracheniax naselenia Srednei Azii v sb.: «Domusilmanskije veriwania I obriadi v Srednei Azii. Moskva, (izd. «Nauka») 1978 **(In Russian)**.
11. **Gamkrelidze T. V., Ivanov V. V.** Indoevroyeyski yazik i indoevroyeyci II, Tbilissi, (Izd.Tbilisski universitet), 1984 **(In Russian)**.
12. **Gerni Oliver.** Hetti. Moskva, Izd. «Nauka», 1987 **(In Russian)**.
13. **Golan A.** Mif i simvol. Moskva, Izd.Russlit, 1993 **(In Russian)**.
14. **Dinces L.A.** Russkaya glinyanaya igrushka. M.-L.,Izd. AN SSSR,1936**(In Russian)**.
15. **Esayan S. A.** Dzin Urartui razmakan gorcum. Yerevan, Izd. HSSH GA// Tekhekagir hasrakakan gitutunneri,1962. 2 **(In Armenian)**.
16. **Esayan S. A.** Orujiye i voyennoe delo drevney Armenii. Yerevan,Izd. AN Arm.SSR, 1966. **(In Russian)**.

17. **Esayan S. A., Kalantaryan A. A., Oshakan I.** Osnovniye rezultati raskopok 1971-1983 gg. Yerevan, Izd. AN Arm SSR, 1988 **(In Russian)**.
18. **Jirmunskiy V. M., Zarifov Kh. T.** Uzbekskiy narodniy geroitsheskiy epos. Moskva, Izd. Gos litizdat, 1947 **(In Russian)**.
19. **Petrosyan L. A.** Raskopki pamyatnikov Ketii i Voskeaska. Yerevan, Izd. AN Arm. SSR, 1989 **(In Russian)**.
20. **Petrosyan E.** Bogi i rituali dreney Armenii. Yerevan, (Izd. «Zangak-97») 2004 **(In Russian)**.
21. **Patkanow K. P.** Dragocenniekamni, ikh nazvaniya i soystva po ponyatiyam armyan XVII veka. Izd.-vo Vostotsnogootdeleniya Imperatorskogo obshestva. Tipografiya AN SPb, 1873 **(In Russian)**.
22. **Piotrovskiy B. B.** Razvitiye skotovodstva v drevneyshem Zakavkazye. Sovetskaya arkheologiya. XXIII, 1955 **(In Russian)**.
23. **Piotrovskiy B. B.** Istoriya i kultura Urartu. Yerevan, Izd. AN Arm SSR, 1944 **(In Russian)**.
24. **Potebnya A. A.** Sbranie trudov. Simvol i mif v narodnoy kulture. M., (Izd. labirint), 2000 **(In Russian)**.
25. **Propp V.** Istoricheskiye korni volshebnoy skazki. L., (Izd. labirint), 1986 **(In Russian)**.
26. **Ivanov V. V.** Opit istolkovaniya drevneindeiskikh ritualnikh i mifologicheskikh ritualnikh terminov, obrazovanih ot «asva-kon». v sb. «Predmeti istorii yazikov I kulturi narodov Indii». M., Izd. Nauka, 1974 **(In Russian)**.
27. **Ivanov V. V., Toporov V. N.** Orel. Mify narodov mira, T.2 Moskva, (Izd. Sovetskaya enciklo-pediya), 1992 **(In Russian)**.
28. **Ivanov V. V.** Izbrannie trudi po semantike i istorii kulturi. T. V, Mifologiya i folklor. M., (Izd. Znak), 2009 **(In Russian)**.
29. **Klein L. S.** Drevniye migratsii i proiskhozhdenie indoevropiyskikh narodov. St. Peterburg, (Izd. St. Peterburg) 2007 **(In Russian)**.
30. **Klinger K. H.** Jivotnie v antichnom i sovremennom sueverii. Kiev, (Izd. Universiteta St. Vladimira), 1911 **(In Russian)**.
31. **Kuzmina E. E.** Navershie so vsadnikami iz Dagestana//Sovetskaya arkheologiya, №2, M., Izd. AN SSSR, 1973 **(In Russian)**.
32. **Kuzmina E. E.** O semantike izobrazeniy Chertomlickoy vase.//Sovetskaya arkheologiya, M., 1976, №3 **(In Russian)**.
33. **Kuzmina E. E.** Rasprostraneniye konevodstva i kulta konya u iranskikh plemen Sredney Azii i drugikh narodov Starogo Sweta. V kn: «Srednaya Aziya v drevnosti i srednevekoviyeye». M., (Izd. Nauka), 1977 **(In Russian)**.
34. **Kushnareva K. Kh., Tshubinshvili T. V.** Drebneyshie kulturi yujnogo Kavkaza. L., Izd. «Nauka», 1970 **(In Russian)**.
35. **Litvinskiy B. A.** Kangyuysko-sarmatskiy farn. Dushanbe (k istoriko-kulturnim svyazam plemen yujnoy Rossii i Sredney Azii). Izd. «Donish», 1968 **(In Russian)**.

36. **Lordkipanidze M. N.** Gemmi gosudarstvennogo muzeya Gruzii.III, Tbilisi, 1961 (In Russian).
37. **Losev A. F.** Poseydon. Mify narodov mira, M., Izd. Sovetskaya enciklopediya, T 2,1992 (In Russian).
38. **Maksimova M. I.** Steklyanie mnogogrannie petshati najdennye na territorii Gruzii. Tbilisi, Izd. Akademia Nauk Gruzii, 1948 (In Russian).
39. **Marr N.Ya.** Izbrannie raboti. T. 3, M.-L., Gosudarstvennoe socialno-ekonomitskoe izd. 1934 (In Russian).
40. **Muiller V.** Russkaya maslenica i zapadnoevropeyski karanaval. M., Izd. Universitetskaya tipografia, 1884 (In Russian).
41. **Orbeli I.A.** Izbranniye trudi. Yerevan, Izd. Akademii Nauk Arm. SSR.1963. (In Russian).
42. Rigveda Mandali I-IV, Izdaniye podgotovila T.Elizarenkova. M., Izd «Nauka», 1999 (In Russian).
43. **Rubakov B. A.** Prikladnoe iskusstvo I skulptura. V kn: Istoriya Drevney Rusi. T.2, M.-L., Izd. AN SSSR, 1951 (In Russian).
44. **Sardaryan S.** Paleolit Armenii. Yerevan, Izd.AN Arm.SSR, 1954 (In Russian).
45. **Shangina I. I.** Izobrajeniya koya i ptici v russkoi narodnoi vishivke 19-nathsalo 20v. //«Sovetskaya Etnografia». №3, M., 1972 (In Russian).
46. **Skrjinskaya M. V.** Sostyazaniya na drevnegrecheskikh prazdnikakh v Severnom Pritcherno morya.// Possiskya arheologiya, 2004, 2 (In Russian).
47. **Temkin E.N., Erman B.G.** Mifi drevney Indii. M., Izd. «Nauka», 1982 (In Russian).
48. **Tiratsyan G.** Kultura drevney Armenii. Yerevan, Izd. AN Arm. SSR, 1988 (In Russian).
49. **Toporov V. N.** Ashvini. Mify narodov mira, M., Izd. Sovetskaya enciklopediya, T.1, 1991 (In Russian).
50. **Toporov V. N.** Pup zemli. Mify narodov mira, M., Izd. Sovetskaya enciklopediya, T.2, 1992 (In Russian).
51. **Toporov V. N.** Konnie sostyazaniya na pokhoronakh. Issledovaniya v oblasti balto-slavyanskoi dukhovnoi kulturi. M., Izd. «Nauka», 1990 (In Russian).
52. **Tsalkin V. I.** Drevneyshiye domachnie jivotniye Vostochnoy Yevropi. M., Izd. «Nauka», 1996 (In Russian).
53. **Fray R.** Nasledie Irana. M., Izd.Nauka AN, 1982 (In Russian).
54. **Fomicin A. S.** Bojestva drevnikh slavyan. M., izd. SPb, 1884 (In Russian).
55. **Yankovskaya N. B.** Nekotoriye voprosi ekonomiki assiriyskoy derjavi/Vestnik drevny istorii. 1956, №1 (In Russian).
56. **Abegyan M.** Erker. h. E. Yerevan, HSSH GA hrat., 1975 (In Armenian).
57. **Agatangelos,** Hayoc patmutun. Yerevan, (YePH hrat.), 1983 (In Armenian).
58. Azgagrakan handes. X, Tiflis. 1903 (In Armenian).
59. **Araqelyan B.** Haykakan patkeraqandakner IV-VIIdararum. Yerevan, HSSR GA hrat., 1949 (In Armenian).

60. Grigor Magistrosi Tkhter.i luys intsaec K.Kostanyan, Aleqsandrapol, 1910 **(In Armenian)**.
61. Dicabanakan bararan, Yerevan, «Luys» hrat., 1985 **(In Armenian)**.
62. **Eganyan L.** Shun@ ev dzin antik Beniamini taghman tsesum. HH GAA CHH Kentroni «Gitakan ashkhatuthunner» h. I, Gyumry, 1998 **(In Armenian)**.
63. **Hayrapetyan T.** Tsisakan mrcutyany mshakyth@ haykakan hrashapatum heqiatnerum //Patma-banasirakan handes, 1, 2012 **(In Armenian)**.
64. **Israyelyan H.** Pashtamunq@ yev havataliq@ ush bronzidaryan Hayastanum, Yepevan, HSSH GA hrat., 1973 **(In Armenian)**.
65. **Israyelyan H.** Erkveryakneri pashtamunqi hetqer hin Hayastanum//Patma-banasirakan handes, 3, 1980 **(In Armenian)**.
66. **Lalayan E.** Hugharkavorutyany yev gerezmanneri zargacum@ Hayastanum. Yerevan, «Tekhegagir» HGKH Gitutyany ev arvesti instituti, 1928 **(In Armenian)**.
67. **Lisicyan St.** Lernain Kharabakhi hayer@. Hay azgagrutun yev banahyusuthyun. h. 12, Yerevan, 1981 **(In Armenian)**.
68. **Khatsatryan J.** Ditoghuthyunner Hayastani hellenistakan shrjani gliptikai masin.// HSSH GA Lraber hasarakakan gitutunneri, Yerevan, 1974, №7 **(In Armenian)**.
69. **Khatsatryan J.** Hayastanum haytnabervats bazmanist kniqner.//HSSH GA «Patma-banasirakan handes», №1, Yerevan, 1965 **(In Armenian)**.
70. **Khatsatryan J.** Artsvi tarber horinvatsqnerov knqadroshmner, gemaner yev qandakner.//«Patma-banasirakan handes», №2, Yerevan, 2003 **(In Armenian)**.
71. **Khatsatryan A.** Hin haykakan oratsytsi masin// HH GAA SHHHK «Gitakan ashkhatutyunner», I, Gymri, «Gitutyany», 1998 **(In Armenian)**.
72. **Khnikikyan O.** Norahayt hushardzan Gorisum.//HSSH GA «Patma-banasirakan handes», Yerevan, 1981, №4 **(In Armenian)**.
73. **Khorenaci M.** Hayots patmutun. Yerevan, «Hayastan» hrat., 1990 **(In Armenian)**.
74. **Kun N.** Hin Hunastani legendner yev araspelner. Yerevan, «Haypethrat», 1956, **(In Armenian)**.
75. Hay joghovrdi patmuthun, h.I, Yerevan, GA hrat., 1971 **(In Armenian)**.
76. Hay jogovrdakan heqiatner, hh.IV, XIII, Yerevan, GA hrat.), 1963, 1984 **(In Armenian)**.
77. **Herodotos.** Yerevan, (GA hrat.), 1986 **(In Armenian)**.
78. **Homerios.** Iliakan. Yerevan, (Yerevani hamalsarani hrat.), 1987 **(In Armenian)**.
79. **Mnacakanyan A.** Haykakan zardarvest, Yerevan, (GA hrat.), 1955 **(In Armenian)**.
80. **Martorosyan H.** Gitutun stedhevum e nakhnadarum. Yerevan, Sovetakan grogh hrat., 1978 **(In Armenian)**.
81. **Matikyan H.** Kroni tsagum@ yev dicabanuthun@ @st hamematakan kronagitutyany, Vienna, 1920 **(In Armenian)**.
82. **Mkrtshyants Ag.** Pshranqner Shiraki ambarnerits.Eminyan azgagrakan joghovatcu, h. A, Moskwa-Alekpól, 1901 **(In Armenian)**.
83. **Qosharyan G. G.** Antik darashrdjani zohasegan Dvinits.// HSSH GA «Patma-banasirakan handes», №2, Yerevan, 1977 **(In Armenian)**.

84. **Khsefon.** Anabasis. Yerevan, GAA hrat., 1970 **(In Armenian)**.
85. **Srvandztyan G.** Manana, K.Polis, 1876 **(In Armenian)**.
86. **Strabo.** Yerevan, YePH hrat., 1940 **(In Armenian)**.
87. «Sasuntsi Davit» haykakan joghovrdakan epos. Yerevan, Haypethrat hrat., 1961 **(In Armenian)**.
88. Sasna Tsrer. H.A, Yerevan, Pet. hrat., 1936, patum ID **(In Armenian)**.
89. **Ter-Margaryan St.** «Vardbag» taratski antik dambaranadashteri pegumner. HH GAA HAI, 1989-90tt. Dashtayin hnagitakan askhatangneri ardyunqnerin nvirvats gitakan nstashrdjan, Yerevan, 1991 **(In Armenian)**.

Ընդունվել է՝ 05.03.2020

Գրախոսվել է՝ 20. 04. 2020

Հանձնվել է տպ. 27. 05. 2020

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ՝ պատմ.գիտ. թեկնածու,

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի առաջատար գիտաշխատող